

FINIS POLONIAE,
FINIS LITUANIAE,
FINIS REIPUBLICAE? © *Richard Butterwick*

Finis Poloniae. Słowa te przypisane rannemu Tadeuszowi Kościuszce pod Maciejowicami są znamienne. Nie *Finis Lithuaniae*, nie *Finis Reipublicae*, lecz *Finis Poloniae*. W kontekście dzisiejszego wystąpienia nie jest istotne, czy ten, urodzony na terenie dzisiejszej Białorusi, szlachecki obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów rzeczywiście powiedział te słynne słowa, czy też nie. Ważny jest natomiast ich sens. Symbol rzekomego wtopienia Litwy w Polskę, zanim Polska zginęła.

Ostatnie lata Rzeczypospolitej Obojga Narodów tradycyjnie postrzegano jako zwieńczenie długiego procesu integracji między Litwą a Polską, zarówno w sferach prawnych i instytucjonalnych, jak i w sferze kultury. Jerzy Michalski podkreślał, że: „Wielkie Księstwo Litewskie stawało się coraz bardziej jedną z trzech prowincji Rzeczypospolitej, a nie jedynym z dwóch złączonych unią państw”¹. Jeszcze do niedawna ten proces integracji przedstawiono jako przejaw „polonizacji”. Ponadto utrzymywano, iż Konstytucja 3 Maja 1791 roku ostatecznie położyła kres odrębnej państwowości Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dla nacjonalistów litewskich, było to godne pożałowania, dla większości nacjonalistów polskich natomiast – pożądane. Interpretację tę podważył już Adolfas Šapoka, ale dopiero ostatnio powszechnie przyjęto pogląd, że pomimo dążeń Króla Stanisława Augusta i ks. Hugona Kołłątaja do pełnej unifikacji państwowej i narodowej, Konstytucja 3 Maja nie zamknęła sprawy. Ceną zgody parlamentarzystów Wielkiego Księstwa na połączenie Komisji Skarbowych koronnej i litewskiej była solenna ustawa pod tytułem „Zaręczenie wzajemne obojga narodów”, przyjęta aklamacją 20 października 1791 roku, która potwierdziła i wzmocniła dualistyczny charakter Rzeczypospolitej². Ani zmiany

¹ Michalski J. Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta // Michalski J. Studia Historyczne z XVIII i XIX wieku. T. I: Polityka i społeczeństwo. Warszawa, 2007, s. 44.

² Ibid., s. 62–66. Por. Šapoka A. Gegužės 3 d. Konstitucija ir Lietuva // Lietuvos praeitis. T. I. Kaunas, 1940, p. 137–210; Bardach J. Konstytucja 3 Maja i unia polsko-litewska // Przegląd Historyczny, 82 (1991), s. 383–410; Kiaupa Z. The Rise of the Mutual Guarantee of the Two Nations // Ślusarek K. (red.). Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państwa od średniowiecza do czasów współczesnych. Kraków, 2004, s. 91–98.

dokonane przez konfederację targowicką i wileńską oraz Sejm Grodzieński, ani wydarzenia Insurekcji Kościuszkowskiej nie przekreśliły tego dualizmu – wręcz przeciwnie. Pod względem formalnym Wielkie Księstwo Litewskie przestało istnieć, kiedy 25 listopada 1795 roku abdykował ostatni wielki książę litewski. Pod względem politycznym Wielkie Księstwo Litewskie zginęło, gdy upadło Powstanie Kościuszkowskiego.

W ostatnich latach w Republice Litewskiej zaczęto inaczej interpretować rolę panowania Stanisława Augusta w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na najwyższym szczeblu obchodzi się rocznicę Konstytucji 3 Maja. Badania podjęte przez Zigmantasa Kiaupę, Ramunę Šmigelskytę-Stukienę, Eligijusa Railę i innych zwróciły uwagę na intensywny rozwój miast, uaktywnienie średniozamożnej szlachty oraz podniesienie poziomu duchowieństwa rzymsko-katolickiego³. W zeszłym roku odbyła się Museum Narodowym Litwy ciekawa wystawa herbów miejskich, wymownie świadczących o dumie mieszczan. Wspomniane badania współgrają z pracami dotyczącymi intelektualnego rozkwitu zreformowanego uniwersytetu wileńskiego i nad środowiskiem biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego⁴ oraz z docenieniem, znacznie już zresztą wcześniej, tak zwanego klasycyzmu wileńskiego w architekturze i malarstwie, co kilka lat temu zaowocowało współpracą między polskimi a litewskimi instytucjami⁵. Konferencja naukowa o Wielkim Księstwie Litewskim za Stanisława Augusta, która kilka tygodni temu miała miejsce w Lietuvos istorijos institutas, skupiała te różne nurty⁶.

Niewątpliwie obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego mieli wielki wkład w rozkwit kultury politycznej Rzeczypospolitej w ostatnich atach jej istnienia. Należy wspomnieć Kazimierza Nestora Sapiehę, Juliana Ursyna Niemcewicza, Joachima Litawora Chreptowicza, ks. Marcina Poczobuta i ks. Michała Franciszka Karpowicza. Warto również zanotować, że granice przekraczali zarówno Litwini,

³ Np. *Kiaupa Z.* Telšiai XVIII amžiaus pabaigoje // Telšiai. Straipsniai ir istorijos dokumentai / Sudarytojas V. Vaivada. Vilnius, 1994, p. 85–105; *Kiaupa Z.* Švenčianti Stanislovo Augusto valdymo laiką Lietuva // Viešosios ir privačios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, red. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2008, p. 149–162; *Šmigelskytė-Stukienė R.* Kauno pavieto bajorija valstybės permainų laikotarpiu // *Aleksandravičius E.* et al. (red.) Praeitės pėdsakais. Skiriama profesoriaus Zigmanto Kiaupos 65-mečiui. Vilnius, 2007, p. 293–311; *Raila E.* Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir katališka apšvieta: edukacijos ir pastoracijos simbiozė // Kultūros istorijos tyrinėjimai. T. 3. Vilnius, 1997, p. 92–146.

⁴ *Kamińska J.* Universitas Vilmensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792. Pułtusk–Warszawa, 2004; *Ślusarska M.* Kultura literacka Wilna w dobie stanisławowskiej. Zarys wybranych zagadnień // Wiek Oświecenia, 14 (1998), s. 95–129.

⁵ W kręgu wileńskiego klasycyzmu. Warszawa, 2000. Zob. też: Złoty Dom Nerona. Wystawa w 200-lecie śmierci Franciszka Smuglewicza. Warszawa 2008.

⁶ „Stanislovas Augustas Poniatovskis: asmenybė ir epocha Lietuvos istorijoje“, 9 X 2008 r., zorganizowana przez Ramunę Šmigelskytę-Stukienę i innych.

jak i koroniarze. Na przykład Litwin Tadeusz Kościuszko służył w armii koronnej, a koroniarz Jan Jasiński dowodził insurekcją na Litwie, inny koroniarz Ignacy Potocki został marszałkiem wielkim litewskim, a Litwin Adam Stanisław Naruszewicz biskupem łuckim (potem zaczął się tytułować biskupem łuckim i brzeskim). Niektóre rody, między innymi Czartoryscy, mogły uchodzić zarówno za koronne, jak i litewskie.

Litwini reprezentowali każdy odcień politycznego spektrum czasów stanisławowskich. Bracia Józef i Szymon Kossakowscy mieli talenty wielkie, ale ambicje jeszcze większe, i te doprowadziły ich do świadczenia płatnych usług carycy. Prowadzona przez nich konfederacja wskrzesiła wiele starych haseł politycznych i forsowała dualizm w instytucjach Rzeczypospolitej, co znakomicie odpowiadało ich osobistym interesom. Snuli nawet plany osobnej unii Litwy z Rosją⁷. Z ich postawą kontrastuje stanowisko Kazimierza Nestora Sapiehy, marszałka konfederacji litewskiej Sejmu Czteroletniego. Podczas tego sejmku zerwał on ze swoim rusofilskim wujem Franciszkiem Ksawerym Branickim, hetmanem wielkim koronnym. A w toku sejmowych obrad nie przegapił okazji, aby podkreślić, że patriotyzm Litwinów (wobec Rzeczypospolitej) był co najmniej równie gorący i ofiarny co patriotyzm obywateli prowincji koronnych⁸.

Zbiorowe postawy szlachty można poznać dzięki instrukcjom sejmikowym. Instrukcje z doby Sejmu Czteroletniego, a szczególnie te z 1790 roku były wyjątkowo nieskrępowanym i niefiltrowanym wyrazem opinii szlacheckiej. Porównanie postulatów sejmików litewskich i koronnych ujawnia, że Litwini nieco częściej

⁷ *Šmigelskytė-Stukienė R.* Livonijos vyskupo Juozapo Kazimiero Kosakovskio LDK vizija antrojo valstybės padalijimo akivaizdoje // Lietuvos istorijos metraštis, 2001 metai. 1. Vilnius, 2002, p. 73–86; *Šmigelskytė-Stukienė R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais. Vilnius, 2003; *Dolinskas V.* Simonas Kosakovskis. Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794. Vilnius, 2003. *Retoryka ks. biskupa inflanckiego*, zarówno względem stosunków społecznych i politycznych w Rzeczypospolitej, jak i w stosowaniu terminów „Polski” i „narodu”, w innych okolicznościach bywała zgoła inna aniżeli w aktach konfederacji litewskiej z lat 1792–1793. Por. Głos Jaśnie Wielmożnego Jmci Xiędza Kossakowskiego Biskupa Inflanckiego kawalera orderów polskich na sessji seymowej d. 30 mca marca miany. Warszawa, 1789: „W ten czas, gdy uprzedzenie inny widok szczęścia i wolności dla Narodu naszego okazywało, mógł cnotliwie myśleć Obywatel, chociaż nie dogodnie potrzebie publiczney; mógł radzić bezsilność i nieporządek, iako twierdząc wolności, gdyż nie uważał skutecznego sposobu w zgodzeniu karności i posłuszeństwa w żołnierzu, z swobodą wolnego czynienia i myślenia w Polaku; porządku w społeczeństwie, z wykonaniem ścisłej za przestępstwo Prawa kary; wtenczas niebyło patryotycznym domawiać się za stanem Rolników, gdyż każdy takowy wniosek rozumiano za ubliżenie samowładności Przywilejów Szlacheckich. Nie chlubne iest w prawdzie dla nas przeszłej opinii wspomnienie, że Polska nierządem stoi, równie, iak że w tak licznych Prawach naszych nie znajdujemy iednego, któreby pewność życia i majątku, i pewność opieki Krajowej i sprawiedliwość Poddąństwu naszemu zaręczało”.

⁸ Brak pełnej, naukowej biografii tej ważnej postaci. Zob. *Kądziała Ł.* Sapieha, Kazimierz Nestor // *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXXV. Warszawa–Kraków, 1994, s. 52–67.

od koroniarzy przyzwalałi na sukcesję tronu, znacznie częściej zalecali powrót Jezuitów, a nieco rzadziej krytykowali duchowieństwo katolickie oraz magnatów. Ponadto wiele było punktów odnoszących się do lokacji litewskich instytucji i archiwów, rozłożenia ciężarów podatkowych oraz reprezentacji Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie. Należy jednak zauważyć, że inne kryteria porównania, na przykład między terenami zamieszkałymi przeważnie przez katolików łacińskiego obrządku a ziemiami o przewadze unitów i prawosławnych, lub między dzielnicami gdzie było dużo szlachty ubogiej a regionami zdominowanymi przez szlachtę średniozamożną, także dają znamienne korelacje. Podobieństwa są równie uderzające co różnice⁹.

Jestem przekonany, że analiza języka tekstów pozwala głębiej wejść w kulturę polityczną odległych epok aniżeli wyliczanie postulatów zawartych w instrukcjach sejmikowych. Znaczenie i konteksty takich słów-kluczy, jak „Polska”, „Litwa”, „Korona” i „Ojczyzna”, na przestrzeni trzech stuleci, badała przekrojowo i statystycznie Ewa Bem-Wisniewska w książce *Funkcjonowanie nazwy POLSKA w języku czasów wczesnonowożytnych*. Praca ta zawiera dużo ciekawych wykresów, wolałbym jednak, by więcej z ich było opracowanych w ujęciu chronologicznym, tak, aby jaśniej ukazać kierunki zmian, szczególnie w odniesieniu do pojęcia „Litwy”. Można także kwestionować, czy wybrane źródła z poszczególnych epok są reprezentatywne dla tych okresów, a zwłaszcza dla Litwinów. Jednak główne konkluzje badaczki są warte uwagi. Po pierwsze, „Polska” była wzmiankowana częściej pod koniec XVIII wieku, niż w jakimkolwiek okresie od połowy XVI wieku. Ponadto, w ostatnim ćwierćwieczu istnienia Rzeczypospolitej, „Polska” już była bardzo rzadko kojarzona z ziemiami wchodzącymi w Koronę Polską: najczęściej wiązana była z całą Rzeczpospolitą ale czasem z abstrakcyjnym pojęciem Ojczyzny, a nawet z wolnością. Coraz częściej „Polska” oznaczało państwo albo Ojczyzna, aniżeli terytorium¹⁰.

Postulowałbym uzupełnienie badań statystycznych poprzez ich weryfikację w obrębie znacznie krótszych okresów historycznych i w oparciu o bardziej różnorodne źródła, między innymi instrukcje sejmikowe (które można ponadto podzie-

⁹ Rostworowski E. Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim. Warszawa, 1957, s. 227–228. Instrukcje z 1790 r. badali Śapoka A. Lietuva Ketverių metų Seimo reformų metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos, mšps // Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (dalej: LMAB). F. 233–115, k. 317–473; Zielińska Z. O sukcesji tronu w Polsce 1787–1790. Warszawa, 1991, s. 207–221; Raila E. Lietuvos bajorų požiūris į ketverių metų seimo reformas (pagal seimelių instrukcijas) // Lietuvos istorijos studijos. 1996, Nr. 3, p. 28–36; Butterwick R. Sprawa wskrzeszenia zakonu jezuitckiego w dobie Sejmu Czteroletniego // Grzeszkowiak-Krwawicz A., Zatorska I. (red.). Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz pod zaborami. Kraków–Warszawa, 2004, s. 89–114.

¹⁰ Bem-Wisniewska E. Funkcjonowanie nazwy POLSKA w języku czasów wczesnonowożytnych (1530–1795). Warszawa, 1998.

lić według kryteriów geograficznych), ustawy oraz debaty sejmowe, a zwłaszcza wypowiedzi zapisane w diariuszach i nie opublikowane jako osobne przemówienia. W oparciu o takie i inne źródła wyciągnął Jerzy Michalski we wnikliwym artykule poświęconym unii polsko-litewskiej za Stanisława Augusta. Program taki można by zrealizować statystycznie, ale także za pomocą mikroanalizy przykładów. Ograniczone rozmiary tego referatu pozwalają na przytoczenie zaledwie paru takich przykładów.

Pierwsze dwa pochodzą z obrad Sejmu Czteroletniego. Uwydatniają niuanse w posługiwaniu się terminami Korona i Wielkie Księstwo Litewskie. 26 marca 1789 roku miała zapasć decyzja o tak zwanej ofierze dziesiątego grosza z intrat szlacheckich. Kazimierz Sapieha najpierw ubolewał: „Przyszłoby rozpaczać Polakowi gdyby widział teraz przerwana materya Podatków”¹¹. Gdy w końcu uzyskano zgodę na dziesięcioprocentowy podatek, Sapieha sprzeciwiał się pomysłowi jednej ustawy ze słowami tak w „Koronie iako y Litwie”, proponując, aby oddzielna ustawa dla Wielkiego Księstwa była identyczna z prawem dla Korony. Potem jednak ustąpił, a ostatecznie prawo nosiło tytuł: „Ofiara wieczysta prowincyów oboysga narodów, na powiększenie sił krajowych”¹².

Wyrażając wdzięczność Stanom Rzeczypospolitej za ofiarę, Stanisław August podziękował między innymi marszałkowi „Prowincyi Litt[ewskiej]”, i dodał: „y ta Prowincya partykularną wdzięczność wzbudza, iż, zostawiwszy spory Prowincyom Koronnym, dziś iednym słowem zniesła wątpliwość, przychylając się do tego, co Prowincye Koronne postanowiły”¹³. Sapieha odpowiedział monarsze: „...Widziałeś N[ayiaśniesz] P[anie], Posłów tego Narodu idących torem obywatelskim którym Prowincye Koronne przodkowały, niechcieliśmy czynić tym sobie zasługi, ale im mniej iesteśmy w Stanie Obywatelom Koronnym wyrownać, tym więcej zasługuiemy na Przyiaźń i szacunek Prowincyow Koronnych, gdy równym prac i maiątków udziałem szafuiąc, roszkosh W[aszey] K[rólewskey] M[ioś] ci przynosimy...”¹⁴.

Następnego dnia, Stanisław August ofiarował „narodowi” intraty z królewskich ekonomii w Wielkim Księstwie Litewskim. Czuł się zobowiązany czyn ten wyjaśnić: „Gdy dla Skarbu Litt: czynię ten dar, rozumiem, że y Prowincye Koronne niepoczytaią tego za złe, Lecz przyimają go z wdzięcznością jako y dla siebie uczyniony”¹⁵. Sapieha znów odpowiedział w imieniu Litwinów, nawiązując do

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Sejmu Czteroletniego (dalej: ASC) 1, k. 308.

¹² ASC 1, k. 315–316; Volumina Legum. T. IX. Kraków, 1889, s. 73–74.

¹³ ASC 1, k. 302.

¹⁴ ASC 1, k. 317–318.

¹⁵ ASC 1, k. 322–323. „Ofiara od Nas Króla” // Volumina Legum. T. IX. Kraków, 1889, s. 72.

urodzenia króla w Wołczynie w województwie brzesko-litewskim: „Doznaia Łaski WKMci i Prowincye Koronne, bo wszyscy zarówno pod Jego Berłem żyjący, mamy Prawo do Jego Pańskiego uciekać się Serca; lecz Xięstwo Litt: ten ma chlubny dla siebie zaszczyt, że rodowitą WKMci nazwać się może Ziemią, i że pod Laską tegoż Xięstwa Posła z tegoż samego, z którego i Ja teraz, mam honor posłować Woiewodztwa, narod iednogłośnie WKMci do Tronu powołał.” Poprowadził posłów litewskich do ucałowania ręki królewskiej, po czym posłowie koronni upomnieli się o ten sam zaszczyt. I również go doznali¹⁶.

Oto drugi przykład. 24 listopada 1789 roku, w wigilię dwudziestej piątej rocznicy koronacji Stanisława Augusta, Sejm uchwalił ustawę o Komisjach Cywilno-Wojskowych dla Korony. Tydzień wcześniej Sejm przyjął był analogiczną, lecz nie identyczną ustawę dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, po uzgodnieniu go przez senatorów i posłów litewskich (wbrew Sapieżę zresztą), na tak zwanej sesji prowincjonalnej. Litewskie prawo utorowało drogę prawu koronnemu¹⁷. W toku swej odpowiedzi, król zwrócił się do Litwinów: „Niedogodził bym uczuciu Serca Moiego gdybym nie wyznał, iak partykularnie bydz powinienem wdzięczen Przesacney Prowincyi Litt: ktora utorowała drogę Koronie y ułatwiła zawady trudnić mogące doyscie tak dogodnego do wzrostu Oyczyzny Naszey Projektu”¹⁸.

Sapieża z kolei powiedział: „Winszuie sobie zaiste Prowincya Litt:, że dała przykład z siebie samey Prowincyom Koronnym. Zazdroszcząc tego nieiako tym zacnym Mężom Prowincye Koronne reprezentującym: że kilku dniami wiedziona gorliwoscia o Dobro Narodu swojego, uprzedziła ten obchod Koronacyi WKMci, lecz będąc iednym składem Rzpltey iednych Praw, swobod y wolności Uczestniczka, równym losem szczęścia lub przeciwności dzieląca się z Koroną, niech dzis w radości swoiey uposledzoną nie będzie, kiedy w smutku nie zna oddziału”. Wszyscy ucałowali rękę królewską¹⁹.

W przemówieniach król konsekwentnie mówił o narodzie i o Ojczyźnie w odniesieniu do obywateli całej Rzeczypospolitej. Wielkie Księstwo Litewskie, Małopolskę i Wielkopolskę nazywał prowincjami. U Sapieży spotykamy większą różnorodność i wieloznaczność wyrazów. Marszałek mówił o „prowincji litewskiej”, ale także o „Księstwie Litewskim”. Określał siebie jako „Polaka”. O

¹⁶ ASC 1, k. 341–342. Próby podejmowane przez regalistów, aby ubrać Stanisława Augusta w retoryczne i panegiryczne szaty litewskie, w celach zwiększenia jego popularności na Litwie, dały dosyć ograniczone wyniki, jednak świadczyły o litewskiej świadomości twórców i adresatów takiej propagandy. Zob. *Ślusarska M.* Muza litewska Stanisławowi Augustowi albo o „litewkości” króla // *Wiek Oświecenia*, 15 (1999), s. 203–227.

¹⁷ *Volumina Legum*. T. IX. Kraków, 1889, s. 136–142, 146–156.

¹⁸ ASC 1, k. 324–325.

¹⁹ ASC 1, k. 326.

„narodzie” wyrażał się zarówno w odniesieniu do wszystkich obywateli, jak i do obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podkreślał wspólnotę praw, wolności i losu Litwy z Koroną – jako równej z równą. W żadnym przypadku nie ma jednak mowy o Polsce lub Polakach w znaczeniu Korona lub koroniarze. Wieloznaczność wypowiedzi Sapiehy miała inny, praktyczniejszy wymiar. 11 grudnia 1789 roku bronił Wielkie Księstwo Litewskie przed nadmiernymi podatkami: „nigdy prowincja litewska w trzeciej części w prowincją Korony ani podatków składała, ani utrzymywała wojska, a zatem i w trzeciej części całego Królestwa Polskiego uważana być ani powinna, ani może”²⁰. Nie jest jasne, czy utożsamiał Rzeczpospolitą z Królestwem Polskim, czy raczej bronił się przed tą tendencją.

Wzmiankowane wyżej ustawy mówiły nie o prowincjach Rzeczypospolitej, lecz o prowincjach Obojga Narodów, lub o prowincjach koronnych i prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Formalnie więc, z litewskiego punktu widzenia, między poziomem prowincji a poziomem Rzeczypospolitej był jeszcze poziom Obojga Narodów, czyli Korona, z dwiema prowincjami, bo Wielkie Księstwo Litewskie, zawierało tylko jedną prowincję. Konfrontacja pojęć miała miejsce przede wszystkim podczas debaty o połączeniu Komisji Skarbowych w październiku 1791 roku, omówionej przez Michalskiego i innych historyków. Język „Zaręczenia wzajemnego obojga narodów” świadczy o tym, że na razie przyjęto litewski punkt widzenia, wyrażony najdonioślej przez Kazimierza Konstantego Platera, kasztelana trockiego: „ani w okolicznościach unii Litwa w swoich zgromadzeniach może być uważana za prowincją względnie jednego ciała, lecz za naród względnie narodu drugiego, w takiej mocy czynić mogący dzisiaj dla trwałości węzła, w jakiej był, kiedy tą świętą unią złączył się z Koroną”²¹. Z drugiej strony, te pojęcia czasami pomieszały się i to nawet w litewskich instrukcjach sejmikowych. Przykładami niech będą instrukcje 1790 roku, zebrane i omówione ongiś przez Adolfa Šapoka.²²

Najbardziej litewskie postulaty bywały formułowane odnośnie prowincji, a nie narodu litewskiego. Kiedy w 1790 roku sejmik kowieński domagał się powrotu asesorii i Metryki Litewskiej na teren Wielkiego Księstwa, przypominał, że o to „tyłokrotne z Prowincyi Litewskiej były prośby”²³. Posłowie wołkowyscy mieli „dopraszać się aby wszystkie Biskupstwa Senatorie Ministerie Dygnitarstwa y

²⁰ Cyt. za *Michalski J.* Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta // *Michalski J.* Studia Historyczne z XVIII i XIX wieku. T. I: Polityka i społeczeństwo. Warszawa, 2007, s. 61, przyp. 57.

²¹ Cyt. za *Ibid.*, s. 64. Por. przyp. 2 wyżej.

²² Zob. przyp. 8, wyżej.

²³ LMAB. F. 233–126, k. 52–56.

inne Urzędy w Prowincyi W. Xięstwa Litewskiemu nikomu innemu tylko mającym osobiste zasługi y possessie teyże Prowincyi konferowane były”²⁴. Z drugiej strony posłom rzeczyckim nakazano, żeby postarali się, aby „Prawa y Prerogatywy Wielkiego Xięstwa Litewskiego tudziesz possessye szlacheckie ażeby według przywileiow przed Uniowych y pounjowych Konstytucyi we wszystkim utwierdzone zostały”²⁵.

W języku narodów wyraził się natomiast sejmik inflancki, zalecając, by nie utrzymywać oddzielnych komisji skarbowych, lecz połączyć je, „niedwoiąc Ducha Kraiowego Ktoień acz w dwóch Narodach leży Unią złączonych być koniecznie powinien”²⁶. Zrozumiałe, że obywatele skrawkowego już kondominium Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy mieszkali zarówno w Wielkim Księstwie Litewskim jak i w Imperium Rosyjskim, i którzy na sejmiku wybierali po dwóch posłów litewskich, koronnych i inflanckich, mogli być bardziej wyczuleni na podwójność „narodów”, a jednocześnie popierać ściślejszą unię²⁷.

Generalnie jednak, „naród” oznaczał obywateli całej Rzeczypospolitej, dosyć często kojarzonej z „Polską”. Według szlachty żmudzkiej w Rosieniach, „edukacja młodzi utrzymanie panuiący w Kraiu Religii oraz poprawa obyczajuw te trzy istotne w Narodzie potrzeby wyciągą powrócenie Jezuitow do Polski”²⁸. Posłom brzesko-litewskim zalecano, „ iżby się domówili o prawo zakazujące wszystkim bez excepcyi używania inney iak tylko Polskiey od sławnych naddziadow naszych używaney sukni”²⁹. W instrukcji pińskiej znajdujemy nawet „Królestwo Polskie” oznaczające całą Rzeczypospolitą³⁰, a w instrukcji połockiej mowa jest o „Nayiaśniejszey Rzeczypospolitey Polskiey”³¹. Jedyny wyjątek, który dotąd udało mi się odnaleźć, stanowi punkt przeznaczony dla instrukcji wileńskiej: „aby Jezuici byli przywróceniu do Polski i WXLgo”. W tym przypadku Polska znaczyła Koronę. Jednak sformułowanie to nie znalazło się w ostatecznej instrukcji³².

²⁴ LMAB. F. 233–126, k. 240–250.

²⁵ LMAB. F. 233–126, k. 183–191.

²⁶ LMAB. F. 233–126, k. 77–80.

²⁷ O specyfice sejmiku inflanckiego, zob. *Michalski J.* Sejmiki poselskie 1788 roku // *Michalski J.* Studia Historyczne z XVIII i XIX wieku. T. I: Polityka i społeczeństwo. Warszawa, 2007, s. 258–260; *Filipczak W.* Sejm 1778 roku. Warszawa, 2000, s. 109.

²⁸ LMAB. F. 233–126, k. 169–173.

²⁹ LMAB F. 233–126, k. 1–13.

³⁰ LMAB. F. 233–26, k. 137–142.

³¹ LMAB. F. 233–126, k. 159–168.

³² Relacya o Seymikach Poselskich Woiewodztwa Wileńskiego Roku 1790 // AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, 96, s. 285–290, cytowana i omówiona w: *Butterwick R.* Sprawa wskrzeszenia zakonu jezuitckiego w dobie Sejmu Czteroletniego // *Grześkowiak-Krwawicz A., Zatorska I.* (red.) Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz pod zaborami. Kraków–Warszawa, 2004, s. 103–104.

Omawianie pochodzących ze źródeł cytatów stanowi pokusę do konstruowania stronniczych interpretacji. Można udowodnić zarówno to, że szlachta litewska uważała się za obywateli „Rzeczypospolitey Polskiej”, jak też coś zgoła przeciwnego. Dlatego najlepiej połączyć tę metodę z badaniami statystycznymi. Nie tylko na podstawie powyższych przykładów, ale również po lekturze dużej ilości różnorodnych tekstów z czasów Sejmu Czteroletniego³³, ostrożnie skłaniałbym się do wniosku, że w tym okresie obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego mówili o prowincji litewskiej, ale też, że w ich odczuciu status prowincji litewskiej nie we wszystkim była tożsama z statusem każdej z osobna prowincji koronnej. Litwini często kojarzyli „naród” z całą Rzeczpospolitą i z Polską, uważali się za Polaków, ale nie przestali mówić o narodzie litewskim. Bardzo rzadko nazywano Koronę „Polską”. Sądzę, że te kategorie i pojęcia były płynne i funkcjonowały w zbiorowej świadomości nie wykluczając się wzajemnie, chyba że debata sejmowa domagała się pryncypialnego obstawania przy prerogatywach Wielkiego Księstwa w starciu z koroniarzami, którzy pojmowali skład Rzeczypospolitej jako trzy równe sobie prowincje. Integracja Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony była niewątpliwie daleko posunięta w tych czasach. Ale istotne różnice w poglądach i pojęciach utrzymywały się do końca Rzeczypospolitej.

Jeszcze uwaga końcowa. Słowa przepisane Kościuszcze wyrażone są po łacinie – czyli w tym samym języku, jakim posługiwali się obywatele starożytnej republiki rzymskiej. Łacina dodaje patosu, ale – zwłaszcza po *Vaticanium Secundum* – uzmysławia dystans, który nas dzieli od przeszłości. Treść dawnej *Polonia* leżała przede wszystkim w wartościach politycznych, obywatelskich, a nie w języku, lub w tak zwanym etnosie polskim. Analogicznie z dawną *Lituania*. Przy tym należy utożsamiać wartości i pojęcia z epoki stanisławowskiej z tymi, z pierwszych dziesięcioleci po Unii Lubelskiej³⁴. Carska autokracja wkrótce miała te wartości strącać. Natomiast późniejsze nacjonalizmy uniemożliwiły nowoczesnym Litwinom, Białorusinom, Ukraińcom i Polakom wspólne odnowienie tego dziedzictwa. Przez co najmniej cztery pokolenia powoli umierała idea wskrzeszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego. Definitywnie umarła, kiedy po Pierwszej Wojnie Światowej powstały narodowe państwa litewskie i polskie³⁵. *Finis Poloniae* oznaczało *finis Lituaniae*, ponieważ obie zaginęły wraz z Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

³³ W roku przygotowania obszernej książki pod tytułem „Polska rewolucja a Kościół Katolicki, 1788-1792”, którego przekład na język polski finansuje Muzeum Historii Polski.

³⁴ Por. *Lulewicz H.* Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002; *Wisner H.* Rzeczpospolita Wazów. T. III. Sławne państwo. Wielkie Księstwo Litewskie. Warszawa, 2008, *passim*.

³⁵ Czytelników angielskojęzycznych wprowadzają w tę problematykę *Snyder T.* The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven, CT, 2003; *Frost R.* Ordering the Kaleidoscope: The Construction of Identities in the Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth since 1569 // *Scales L., Zimmer O.* (ed.) Power and the Nation in European History. Cambridge, 2005, pp. 212–231.